

Аспекти теорії вимірювання продуктивності живої та минулої праці у сільському господарстві

В. ВІТВИЦЬКИЙ,
доктор економічних наук

Розглянуто трансформацію поглядів на економічну категорію продуктивності, систему показників продуктивності праці та проблеми обліку живої та минулої праці.

Рассмотрена трансформация взглядов на экономическую категорию производительности, систему показателей производительности труда и проблемы учета живого и прошлого труда.

Examined the transformation of views on economic category of productivity, the system of indexes of productivity and accounting problems of living and past labor.

Трансформація поглядів. Протягом десятиріч висновки марксистської політичної економії, у тому числі з проблем продуктивності та нормування праці, протиставлялися відповідним положенням західних теорій. Виникає низка проблем, які потребують теоретичного обґрунтування і практичного вирішення. Тому, конче необхідно провести ретельний аналіз економічного змісту й методів вимірювання продуктивності праці, капіталу, сукупної продуктивності за методологією марксизму та за сучасною західною методологією. Дослідження зазначених проблем зумовлене багатьма причинами, у тому числі несумісністю методологій, хоча вони авторами не протиставляються і жодна з них не заперечується.

В економічній літературі продуктивність праці має декілька трактувань: ефективність процесу праці, ефективність витрат праці, ефективність витрат праці у процесі виробництва. Кожне з них тільки частково відбиває суть продуктивності праці, бо має на увазі винятково ефективність витрат праці. Однак при цьому незрозуміло, про яку працю йдеться: просту чи складну, абстрактну чи конкретну, продуктивну чи корисну.

Спробуємо визначити економічний зміст продуктивності праці, в якому враховується динамічна сукупність властивостей праці (конкретної й абстрактної, минулої та живої, приватної і суспільної та ін.) і зв'язків між ними, а також розмежувати економічний зміст процесу праці та її продуктивності і показники, що їх кількісно визначають.

Характеристикою трудової діяльності людини є продуктивність праці, яку супроводжують споріднені поняття «продуктивна праця» і «продуктивна сила

праці». Зіставлення змісту цих понять показує, що вони розкривають одну й ту ж суть – створення нової вартості.

Найбільш складним поняттям, стосовно якого до теперішнього часу немає єдиної точки зору, а тому воно вимагає особливо ретельного дослідження, є продуктивність праці. Розглянемо й узагальнимо погляди різних авторів на продуктивність праці за період майже 130 років, починаючи з К. Маркса і закінчуючи сучасністю.

Згідно робіт К. Маркса¹, підвищення продуктивності праці збільшує масу продуктів, що виробляється за певний проміжок часу. Отже, можна записати:

$$K_{\text{пс}} = \frac{M_{\text{пс}}}{T} \quad (1)$$

де $K_{\text{пс}}$ – показник продуктивної сили праці; $M_{\text{пс}}$ – маса продуктів; T – час виробництва продуктів.

«Рівень продуктивності праці знаходить вираз у відносній величині засобів виробництва, які робітник перетворює на продукт протягом певного часу при незмінній напрузі робочої сили»². Збільшення продуктивності праці «виявляється в зменшенні маси праці по відношенню до маси засобів виробництва, що приводиться цією працею в рух, або в зменшенні величини суб'єктивного чинника процесу праці порівняно з його об'єктивними чинниками»³. Це – «закон, згідно з яким все зростаюча маса засобів виробництва може, внаслідок прогресу продуктивності суспільної праці, приводитися в рух все з меншою і меншою витратою людської сили» або «... із зростанням продуктивності праці зростає стара капітальна вартість, яка при цьому переноситься на продукцію»⁴.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. – Т. 23. – С. 114

² Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. – Т. 26. – С. 353.

³ Там само. – С. 581.

⁴ Там само. – С. 206.

Економія витрат робочої сили відбувається за рахунок опанування людиною сил природи, про що К. Маркс говорить однозначно: «Суспільство розвиває дрімаючі сили природи і підпорядковує гру цих сил власній владі»⁵. І далі ще конкретніше: «... із застосуванням машин підпорядковує сили природи – вітер, воду, пару, електрику – безпосередньому процесу виробництва, перетворює їх на агентів суспільної праці»⁶.

Узагальнення побудов К. Маркса дозволяє сформулювати наступну модель продуктивності праці.

1. Корисна праця створює продукти, які мають споживні властивості. Чим вища продуктивна сила праці, тим більша створювана маса продуктів за одиницю часу. Отже, результатом праці є маса продуктів.

2. Для виробництва маси продукту витрачається жива праця та праця, уречевлена в засобах виробництва, – це витрати.

3. Маса продуктів, що створюється у процесі праці, протистоїть витратам для створення цих продуктів. Продуктивність праці тим вища, чим більша маса створюваного продукту і менші витрати. Продуктивність праці тим менша, чим менша маса створюваного продукту і чим більші витрати. Отже, можна записати:

$$K_{\text{пр}} = \frac{M_{\text{п}}}{Ж + У} \quad (2)$$

де $K_{\text{пр}}$ – показник продуктивності праці; M – маса продукту; $Ж$ – кількість живої праці; $У$ – кількість уречевленої праці.

Зазначена модель досліджується за умови, коли жива й уречевлена праця і маса продукту вимірюються в одиницях життєвої енергії людини. Тоді коефіцієнт продуктивності праці:

$$K_{\text{пр}} = \frac{E_{\text{п}}}{E_{\text{ж}} + E_{\text{о}}} \quad (3)$$

де $E_{\text{п}}$ – маса продукту, виміряна в одиницях енергії; $E_{\text{ж}}$ – енергія живої праці; $E_{\text{о}}$ – уречевлена праця, виміряна в одиницях енергії.

С. Суворов⁷ писав, що розвиток продуктивних сил відповідає зростанню продуктивності праці, відносному зниженню витрат і підвищенню нагромадження енергії. В. Ленін⁸ зазначає, що підвищення продуктивності праці в останньому рахунку – це найбільш важливе, найголовніше для перемоги нового суспільного устрою.

На думку С. Струмиліна⁹, «продуктивність праці в найзагальнішому і водночас точному сенсі цього слова визначається кількістю продукту, тобто сумою

споживчих благ у натуральному їх виразі, створюваних робітником за одиницю часу»:

$$K_{\text{пр}} = \frac{M_{\text{п}}}{T} \quad (4)$$

$M_{\text{п}}$ – маса продукту в натуральних одиницях; T – тривалість процесу праці.

Точку зору С. Струмиліна поділяють М. Іоффе і П. Іоффе: «Продуктивність праці вимірюється кількістю споживних вартостей на одиницю робочого часу, а продуктивна сила праці – кількістю споживних вартостей на одиницю праці»¹⁰.

Л. Жуков, Ю. Перевозчиков¹¹ вважають, що «продуктивність праці правомірно вимірювати через відношення обсягу випущеної продукції до її фактичної собівартості, вираженої в карбованцях». На нашу думку, замість собівартості доцільніше було б увести в науковий обіг поняття «витрати виробництва в грошовому виразі», яке б відбивало витрати живої і уречевленої праці. При цьому продуктивність праці характеризувала б випуск продукції, що припадає на 1 грн. витрат живої і минулої праці.

За цією пропозицією можна записати:

$$K_{\text{пр}} = \frac{M_{\text{п}}}{C} \quad (5)$$

де $M_{\text{п}}$ – маса продукту; C – собівартість або витрати виробництва, грн.

Якщо взяти до уваги, що собівартість, або, як говорять автори, витрати виробництва включають живу й уречевлену працю і вимірювати їх слід не в грошових одиницях, а в людино-годинах або людино-днях, то отримаємо:

$$K_{\text{пр}} = \frac{M_{\text{п}}}{Ж + У} \quad (6)$$

тобто знову повертаємося до необхідності визначення продуктивності живої і уречевленої праці.

Гінзбург, Маслов та ін. зазначають, що «під продуктивністю праці розуміється вироблення певної кількості благ (продуктів) за допомогою витрат відомої кількості робочої людської енергії»¹²:

$$K_{\text{пр}} = \frac{M_{\text{п}}}{E_{\text{ж}}} \quad (7)$$

тобто уречевлена праця не враховується і суб'єкт праці виявляється відірваним від засобів праці. Говорити про продуктивність у цьому випадку не має сенсу.

На думку Д. Карпухіна¹³, неправомірним є обчислення продуктивності праці на основі зіставлення результатів із сукупними витратами живої і минулої праці, оскільки природа їх неоднакова.

⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. – Т. 26. – С. 217.

⁶ Там само. – С. 355

⁷ Суворов С. А. Основания социальной философии. – М., 1908. – 293 с.

⁸ Ленин В. И. Полн. Собр. соч. – Т. 18.

⁹ Струмиллин С. Избранные произведения. – Т. 3. Проблемы экономики труда. – М.: Наука, 1964. – С. 59.

¹⁰ Иоффе М., Иоффе П. Проблемы учета производительности труда, 1985. – С. 15.

¹¹ Жуков Л. Ш., Перевозчиков Ю. С. Исследовать проблемы производительности труда // Коммунист. – 1985. – №17. – С. 23–24.

¹² Гинзбург, Маслов и др. К вопросу производительности труда и заработной платы в промышленности. – М., 1993.

¹³ Карпухин Д. Эффективность производства и ускорение роста производительности труда. – М., 1984. – С. 17.

Зазначається, що важливим узагальнюючим показником ефективності всіх форм правомірно розглядати вихід кінцевої продукції на одиницю сукупних витрат живої і уречевленої праці або вихід чистої продукції на одиницю витрат живої праці.

З точки зору А. Романова та ін.¹⁴, аналіз продуктивності фізичного капіталу по суті є вивченням формування ресурсного потенціалу виробництва і ступеня ефективності його фізичного використання.

Г. Емерсон¹⁵ стверджує, що непродуктивність, пануюча в американському промисловому житті, пояснюється невідповідністю принципам продуктивності самого типу організації, що єдина надія на швидке поліпшення полягає у такій перебудові сучасного організаційного типу, яка дозволила б застосовувати ці принципи.

На підставі логіко-історичного підходу до досліджуваного предмету можна зробити наступні висновки:

- у найзагальнішому виразі продуктивність праці – це відношення результату праці до витрат, необхідних для його отримання. Це – характеристика ефективності дії трудової діяльності на зовнішнє середовище;

- облік витрат має бути повним, тобто враховувати все, без чого неможливо отримати бажаний результат прямо або опосередковано. Продукт (результат) праці має задовольняти потреби людини, зумовлені законом еволюційного розвитку суспільства;

- визначення продуктивності як відношення виробленого продукту до живої і минулої праці (модель продуктивності сукупної праці: ми вважаємо більш обґрунтованим;

$$K_{пт} = \frac{M_{п}}{Ж + О} \quad (8)$$

- якщо на цей час неможливо визначити продуктивність сукупної праці, це не свідчить, що така можливість не з'явиться у майбутньому. Досліджені нами методи розрахунку продуктивності праці свідчать про тенденцію до оцінки продуктивності саме сукупної праці;

- для аналізу рівня і динаміки продуктивності праці, зональних відмінностей і чинників, що впливають на неї, необхідно розробити систему показників і методи обчислення продуктивності живої й уречевленої праці.

Система показників продуктивності праці – це низка закономірно взаємопов'язаних і доповнюючих один одного показників, що характеризують різні сторони цього складного економічного явища.

Стосовно показників продуктивності живої праці, виділяють: прямі показники продуктивності праці, що безпосередньо характеризують ефективність праці, і зворотні, які безпосередньо характеризують

трудомісткість одиниці продукту; показники продуктивності праці повні, що характеризують ефективність всієї праці, яка створила закінчений продукт, і неповні (часткові, проміжні), що характеризують ефективність праці на проміжних стадіях формування продукту (наприклад, продуктивність праці на оранці, культивуванні, збиранні тощо).

У сільському господарстві певне значення мають також непрямі показники продуктивності праці, які розраховуються як співвідношення двох величин, а саме: чисельність працівників, що потенційно виражає певну масу праці та посівна площа, поголів'я худоби тощо, тобто характеристика маси продукту. Особливу групу становлять показники, що характеризують зміни рівнів продуктивності праці в динаміці або у порівнянні, а саме: індекси продуктивності праці індивідуальні, трудові, ціннісні.

Усе більшого значення набуває показник продуктивності сукупної праці (сукупних витрат праці), що характеризує вихід чистої продукції на працівника, зайнятого в матеріальній сфері виробництва, у річній розмірності. Зі стислою викладу змісту системи показників продуктивності праці видно, що різні показники з інформаційної бази розрахунків відіграють неоднакову роль. Незважаючи на те, що всі зазначені показники застосовуються в різних галузях виробництва, галузева специфіка має низку важливих особливостей щодо обчислення й застосування. Різні також можливості інформаційного забезпечення відповідних показників.

Прямим показником продуктивності праці є вихід продукції за одиницю часу. Зворотний показник характеризує трудомісткість продукції. Чим нижча трудомісткість, тим вища продуктивність праці. Застосування зворотного показника продуктивності праці найбільш зручне при аналізі, оскільки в цьому випадку можна розподілити витрати праці за елементами або операціями, навіть за умов неподільності продукту. Продуктивність праці виражає ефективність конкретної праці, тому серед вживаних показників велике значення мають натуральні показники, що характеризують виробництво конкретних видів продукції з розрахунку на одиницю витрат праці або зворотні їм показники трудомісткості. Натуральні показники характеризують продуктивність праці за кожним конкретним продуктом і найбільшою мірою відповідають самому поняттю «продуктивність праці». І не випадково натуральні показники продуктивності праці застосовуються для порівняння її рівня між первинними виробничими підрозділами, підприємствами, районами, суб'єктами країни, природними зонами, країнами – за рік і в динаміці.

Аналіз за даними вітчизняної економіки показує, що трудомісткість виробництва продукції рослинництва

¹⁴ Романов А. и др. Маркетинг: Учебное пособие – М. : Банки и биржи, 1995. – С. 408–409.

¹⁵ Эмерсон Г. Двенадцать принципов производительности. – М. : Эко-номика, 1992. – 160 с.

знижується, продукції тваринництва – залишається ще порівняно високою. Як свідчать показники динаміки, трудомісткість характеризується високою варіативністю за роками як у рослинництві, так і в тваринництві.

Проте необхідно зазначити, що натуральні показники продуктивності праці за всієї своєї значущості мають і недоліки. Вони не відображають зміни якості продукції сільського господарства. А як відомо, зі зростанням якості продукції зростають її споживні властивості, її корисність, що повинне знаходити відображення в показниках продуктивності праці. Отримання продукції вищої якості вимагає і більших витрат праці. Тому порівняння показників продуктивності праці у виробництві продуктів в окремих господарствах і в динаміці без урахування змін якості продукції може призвести до неправомірних висновків. Одним із напрямів удосконалення обчислення натуральних показників продуктивності праці є коригування обсягу продукції з урахуванням якості. Для узагальнення характеристики якості використовується також вартісна оцінка продукції, при якій продукція високої якості оцінюється вище.

Показник продуктивності живої праці має важливе значення внаслідок специфічної якості цієї праці. За рахунок зростання продуктивності живої праці сільське господарство має забезпечувати не тільки весь приріст продукції, а й абсолютне зменшення чисельності зайнятих у ньому працівників. Однак на практиці показник продуктивності праці обчислюється за окремими продуктами не на всю живу працю, а за прямими витратами праці. Частка минулої праці, що не враховується, особливо в обслуговуючих галузях, значною мірою залежить від особливостей технології виробництва продукції, а також від міжгалузевого поділу праці. Тому показники продуктивності праці лише за прямими витратами праці не цілком зіставні як у динаміці, так і за територіями.

Сучасна статистика обчислює наступні показники продуктивності праці. Перший показник відбиває співвідношення вартості валової продукції і середньорічної чисельності працівників. Обсяг продукції визначається підсумовуванням всіх її видів, оцінених в єдиних порівнянних цінах за формулою:

$$P_p = \frac{Q_p}{T} \quad (9)$$

де P_p – вихід продукції на одного працівника;

Q_p – випуск валової продукції у порівнянних цінах;

T – середньорічна чисельність працівників, зайнятих у сільському господарстві.

Наведений показник використовують для розрахунку продуктивності праці у цілому в сільському господарстві регіону та в сільськогосподарських підприємствах. Однак йому властиві істотні недоліки. По-перше, порівняні ціни розраховуються як середні по країні і використовуються протягом тривалого часу. Тому вони

тільки в перші роки якоюсь мірою мають економічний зміст і приблизно відбивають вартість продукції. В основному ж вони занижують вартість валової продукції, оскільки не можуть врахувати ні змін у якості, ні тенденції до зростання цін на сільськогосподарську продукцію. По-друге, середньорічна чисельність працівників не виражає справжніх витрат праці, бо працівники, які відпрацювали різну кількість робочих годин часу, однаково враховуються для визначення середньорічної чисельності. Тому показники, в яких витрати праці вимірюються в людино-годинах, мають переваги щодо врахування впливу тривалості робочого часу працівників.

Отже, розглянутий нами показник рівня продуктивності праці припускає похибки в розрахунок і за обсягом продукції, і за обліком відпрацьованого часу.

Другий показник характеризується валовою продукцією з розрахунку на 1 люд.-год. Він повніше відбиває досягнутий рівень продуктивності праці. Якщо усунути похибки в розрахунок вартості валової продукції, то цей показник достатньо реалістично відобразатиме рівень продуктивності праці. Для цього необхідно валову продукцію обчислювати не в порівнянних цінах, а в поточних. Вартість продукції повинна відбивати виробничо-економічні умови, що конкретно склалися, тобто відповідати суспільно необхідним витратам праці.

У сучасній економічній практиці для обчислення продуктивності праці пропонується використовувати національний дохід, а на рівні підприємства – валовий дохід. У масштабі підприємства він утворюється новоствореною вартістю. Валовий дохід складається з двох частин: вартості необхідного продукту і вартості додаткового продукту, тобто він становить суму оплати праці, прибутку й ренти. Від величини валового доходу залежать подальші темпи розширеного відтворення і можливості підвищення матеріального добробуту працюючих. Валовий дохід як новостворена вартість виражає внесок колективу підприємства в загальний національний дохід і являє собою найважливіший показник кінцевих результатів його господарської діяльності.

Валовий дохід є результатом живої праці, і тому продуктивність праці, обчислена як відношення валового доходу до витрат цієї праці, буде найбільш точним відображенням ефективності живої праці. Однак показник можна використовувати при дослідженні рівня продуктивності праці або в розрізі господарств усередині району, або в розрізі районів області за один рік. Проте ми бачаємо суттєві обмеження можливості застосування цього показника для дослідження динаміки продуктивності праці.

Третій показник (трудомісткість) відбиває прямі витрати праці в людино-годинах на одиницю продукції. Йому властивий істотний недолік. При його обчисленні враховуються тільки прямі витрати праці та не беруться до уваги 40–50% непрямих витрат, які хоча і опосередковано, але беруть участь у виробництві продукції. Недооблік витрат призводить до значного зави-

щення реального рівня продуктивності праці. Тому третій показник прийнятний лише для встановлення орієнтовних тенденцій в динаміці продуктивності праці. Облік непрямих витрат праці при визначенні трудомісткості продукції дозволяє зі всією повнотою відобразити рівень продуктивності праці однорідної продукції.

До системи показників продуктивності праці входять також продуктивність живої і уречевленої праці. Відомо декілька методик розрахунку повної трудомісткості сільськогосподарських продуктів. В основу однієї з них покладено використання категорії витрат виробництва. Витрати минулої праці поділяються на дві групи: витрати минулої сільськогосподарської праці та витрати минулої промислової праці. Виражені на початку в грошовому вимірі витрати минулої сільськогосподарської праці (насіння, корми) переводяться через оплату праці на сільськогосподарських підприємствах у робочий час. При цьому в розрахунок береться середня оплата праці за відповідні роки. Грошові витрати минулої промислової праці також переводяться в робочий час, але через середню оплату праці робітників промисловості з додаванням створеного додаткового продукту.

Значущість зростання продуктивності праці зумовлює необхідність її аналізу не тільки після закінчення, а й протягом сільськогосподарського року. Вирішити це завдання дозволяють непрямі показники продуктивності праці. До них належать: прямі витрати праці (люд.-год) на 1 га посівів окремих сільськогосподарських культур, окремих видів сільськогосподарських робіт (оранка, сівба, збирання); навантаження (посівна площа, закріплене поголів'я і т.д.) на одного працівника; дані про виконання норм виробітку на сільськогосподарських роботах.

Непрямі показники певною мірою усувають недоліки прямих і сприяють виробленню необхідних організаційних заходів підвищення продуктивності праці у специфічних умовах сільськогосподарського року.

Розглянуті нами повні показники продуктивності праці мають невеликий елемент похибки. Тому для аналізу динаміки, рівня, темпів зростання продуктивності необхідно користуватися не одним із них, а всією сукупністю показників. Це дозволить уникнути хибних оцінок і визначити реальні напрями зростання продуктивності праці на всіх рівнях виробництва.

При дослідженні рівня та динаміки продуктивності праці виникає проблема обліку витрат живої та минулої праці.

Проблеми обліку живої та минулої праці. Жива праця, що витрачається на виробництво товарів, має подвійний характер. Вона, з одного боку, є витрачанням людської робочої сили у фізіологічному сенсі і як абстрактна людська праця утворює вартість товарів, а з іншого – витрачанням людської робочої сили в особливій доцільній формі і як конкретна корисна праця створює споживну вартість.

Витрати живої праці вимірюються в натуральних одиницях середньорічною чисельністю працівників, кількістю відпрацьованих людино-годин і поділяються на прямі і непрямі. До перших належать витрати живої праці працівників, зайнятих безпосередньо на виробництві певного виду продукції, до других – витрати праці працівників, які не можуть бути віднесені безпосередньо до того або іншого виду продукції. Зокрема, витрати праці працівників обслуговуючих галузей (автотранспорту, живої тяглової сили, поточного ремонту, водопостачання та ін.) і працівників управлінського апарату (загальнопромислового і загальногосподарського персоналу).

Зростання продуктивності суспільної праці означає, що жива праця все більше переносить на новостворюваний продукт витрати минулої праці.

До витрат минулої промислової праці належить праця, втілена в паливно-мастильних матеріалах, мінеральних добривах, основних фондах, яка переноситься на новостворюваний сільськогосподарський продукт.

У практиці статистики застосовують системи показників, які з різних боків певною мірою характеризують рівень і ефективність витрат суспільної праці. У загальному вигляді вони зводяться до наступних алгоритмів: зіставлення повної продукції з неповними витратами праці, неповної продукції з неповними витратами, повної продукції з повними витратами і неповної продукції з повними витратами праці.

У сільському господарстві зіставлення повної продукції з неповними витратами праці є визначенням продуктивності праці у вузькому сенсі слова – як відношення валової продукції до витрат живої праці, а також прямі витрати живої праці на одиницю продукції. До цієї ж групи можна віднести визначення собівартості одиниці продукції, а також обсяг продукції на гривню витрат. Як приклад зіставлення неповної продукції з неповними витратами можна навести показники, що містяться в річних звітах сільськогосподарських, таких як валовий дохід на один відпрацьований людино-день, відношення прибутку до собівартості продукції (рентабельність), відношення прибутку до виробничих фондів. Щодо інших формул (зіставлення повної продукції з повними витратами і неповної продукції з неповними витратами), то вони знаходяться у стадії теоретичних розробок і експериментальних розрахунків.

Продуктивність живої праці, як основний показник нині визначається у всіх галузях економіки, незважаючи на те, що за такого методу обліку не враховуються витрати минулої праці. Це пояснюється в основному двома причинами: по-перше, обліку повних витрат праці заважає відсутність загальновизнаної методики визначення витрат минулої праці; по-друге, на ранньому етапі розвитку сільськогосподарського виробництва у складі сукупної праці переважала ручна праця, що виправдовувало зосередження на економічному викори-

станні живої праці. Водночас на виробництво сільськогосподарської продукції витрачаються також засоби виробництва промислового і сільськогосподарського походження, а це разом з економією живої праці вимагає ощадливого ставлення до витрат минулої праці.

Не випадково увага багатьох економістів зосереджена на проблемі обчислення сукупних витрат праці.

Ще на початку минулого сторіччя на підставі натуральних показників і прямих витрат праці В. Дмитрієв¹⁶ рекомендував обчислювати величини повних витрат. Майже через двадцять років Л. Лубни-Герцик¹⁷ проводив конкретні розрахунки за даними обстеження у 1908 р. різних галузей і величини витрат праці робітників на 1000 крб. суми виробництва і виручки із замовлень.

Ще через десять років в економічній літературі була опублікована схема розрахунку витрат праці математичними методами, запропонована Шатуновським.

Пізніше академік С. Струмлінін виступив із пропозицією щодо власної методики обчислення показники витрат сукупної (живої і минулої) праці за своєю методикою розрахунку. Його метод ґрунтується на обліку фактичних витрат і переведенні їх у робочий час за фактичною оплатою одного робочого дня в промисловості з додаванням норми створеного чистого доходу, що склалася в економіці. Академіком В. Немчиновим¹⁸ розроблено метод, за яким витрати сукупної праці визначаються в результаті «вилучення» витрат живої праці на попередніх етапах виробництва і додавання їх до витрат живої праці на подальшій стадії. На основі запропонованого В. Немчиновим методу А. Іванченко обчислив сукупну трудомісткість виробництва основних видів сільськогосподарської продукції у розрізі 36-и природно-економічних зон країни за різних рівнів механізації. Витрати живої і минулої праці на одиницю продукції обчислені виходячи з нормальних умов виробництва, які забезпечують отримання сталих урожаїв сільськогосподарських культур і виробництво продуктів тваринництва. Усі елементи калькуляції обчислені не за звітними даними про трудові і матеріальні витрати, а на основі нормативних витрат праці і натуральних витрат продукції.

Облік витрат минулої праці за методом В. Немчинова здійснюється на основі натуральних показників матеріальних витрат у тоннах (палива, добрива, насіння тощо) і витрат праці (людино-дні, люд.-год). на 1 т. Таким чином, розрахунки проводяться без використання вартісних показників.

Вірогідно, цей метод є точнішим, оскільки спирається на облік натуральних витрат продукції і витраченого на неї робочого часу.

У дослідження методології і методики визначення повних витрат праці значний внесок зробила професор Е. Карнаухова¹⁹. Виходячи з методичних положень, розроблених С. Струмлініним для народного господарства в цілому, вона розробила і на великому фактичному матеріалі випробувала методику розрахунку сукупних витрат праці в сільському господарстві. Суть цієї методики полягає в наступному.

1. За основу розрахунків приймаються дані форми «Виробництво і собівартість продукції» річних звітів сільськогосподарських підприємств.

2. Всі витрати (за елементами собівартості) об'єднуються в три групи: витрати на оплату праці; витрати минулої сільськогосподарської праці; витрати минулої промислової праці. Повні витрати живої праці визначаються розрахунковим шляхом. Для цього використовуються ф. 5-АПК «Чисельність і зарплата працівників», 9-АПК «Виробництво і собівартість продукції рослинництва» річного звіту СХП і 13-АПК «Виробництво і собівартість продукції тваринництва». Групи витрат минулої сільськогосподарської і минулої промислової праці формуються на основі матеріалів про розмір і структуру витрат. При цьому суму амортизації основних засобів слід віднести безпосередньо до промислової праці.

Виділення витрат минулої промислової праці на добрива, утримання основних фондів та інші витрати здійснюється на підставі даних бухгалтерського обліку, витрат на насіння – за формулою спадної геометричної прогресії; витрат на корми – на основі визначення частки промислової праці в згодованих кормах (статистичний звіт «Витрата кормів»).

Проте застосування цього методу практично стає неможливим через скорочення статистичної звітності.

Спираючись на запропоновані Е. Карнауховою методики визначення сукупної праці та враховуючи наявну в Україні статистичну базу даних, пропонуємо витрати живої праці розраховувати на основі даних про витрати на оплату праці з відрахуваннями на соціальні заходи.

Витрати минулої сільськогосподарської та промислової праці пропонуємо обчислювати за формулами:

$$УП_{\text{с}} = В_{\text{до}} + В_{\text{н}} + В_{\text{вк}} + В_{\text{і}}, \quad (10)$$

$$УП_{\text{п}} = В_{\text{дм}} + В_{\text{пк}} + В_{\text{н}} + В_{\text{е}} + В_{\text{р}} + В_{\text{п}} + В_{\text{а}}, \quad (11)$$

де $УП_{\text{с}}$ – витрати минулої праці у сільському господарстві; $УП_{\text{п}}$ – витрати минулої праці у промисло-

¹⁶ Дмитрієв В. К. Экономические очерки (опыт органического синтеза теории ценности и предельной полезности). – М., 1904.

¹⁷ Лубни-Герцик Л. О. О переводе капитала в трудовые единицы. – М. : Изд-во ВСНХ, 1922.

¹⁸ Немчинов В. С. Сельскохозяйственная статистика с основами общей теории. – М. : Наука, 1967.

¹⁹ Карнаухова Е. С. Учет затрат общественного труда. – Наука, 1973. – 328 с.

вості; $V_{до}$ – витрати на органічні добрива; $V_{ВК}$ – витрати на корми власного виробництва; $V_{Н}$ – витрати на насіння; $V_{і}$ – інші витрати; $V_{ДМ}$ – витрати на мінеральні добрива; $V_{ПК}$ – витрати на корми покупні; $V_{н}$ – витрати на нафтопродукти; $V_{е}$ – витрати на електроенергію; $V_{р}$ – витрати на ремонт, запчастини; $V_{п}$ – витрати на паливо; $V_{а}$ – витрати на амортизаційні відрахування.

За наявної структури сукупних витрат можна розрахувати показники продуктивності сукупної праці. При цьому продуктивність може вимірюватися кількістю виробленої продукції (валової продукції), отриманою виручкою, прибутком тощо у розрахунку на 1 люд.-год сукупних витрат

$$ПСП_{пн} = \frac{ВП}{C_n} = \frac{ВП}{Ж + \left(\frac{Z_n \times K_n}{O_n}\right) + \left(\frac{Z_n \times K_{cr}}{O_{cr}}\right)}; \quad (12)$$

$$ПСП_{в} = \frac{В}{C_n} = \frac{В}{Ж + \left(\frac{Z_n \times K_n}{O_n}\right) + \left(\frac{Z_n \times K_{cr}}{O_{cr}}\right)}; \quad (13)$$

де $ПСП_{пн}$ – продуктивність сукупної праці у відношенні вартості валової продукції до сукупних витрат, люд.-год.; $ПСП_{в}$ – продуктивність сукупної праці у відношенні виручки від реалізації продукції до сукупних витрат, люд.-год.; C_n – кількість живої і уречевленої праці, тис. люд.-год.; $ВП$ – вартість валової продукції сільського господарства у порівнянних цінах 2000 р., тис. грн., $В$ – виручка від реалізації продукції сільськогосподарського виробництва, тис. грн.; $Ж$ – витрати живої праці на виробництво продукції, тис. люд.-год.; Z_n – витрати живої та уречевленої праці за даними собівартості, тис. грн.; K_n – частка минулої промислової праці у собівартості продукції, %; K_{cr} – частка минулої праці сільського господарства у собівартості продукції, %; O_n – оплата праці за 1 люд.-год працівника промисловості, грн.; O_{cr} – оплата праці за 1 люд.-год у сільському господарстві, грн.

Визначення та аналіз продуктивності сукупної праці можливо застосовувати як у цілому по галузі, так і на виробництві окремих видів продукції. При цьому дані первинного обліку дають можливість більш точно розмежувати витрати уречевленої праці у сільському господарстві і промисловості.

Водночас у ринкових умовах для прийняття оперативних рішень щодо використання потенціалу підприємства чи галузі для прогнозування розвитку необхідна система норм і нормативів, яка може слугувати основою в галузевому і міжгалузевому плануванні виробництва, при побудові державної політики стимулювання розвитку виробництва тощо.

Висновки. Поширена інтерпретація показників продуктивності праці не відображає вплив динаміки питомих натуральних витрат на продуктивність праці, оскільки передбачає використання вартісних параметрів. Застосування незмінних цін для зважування реальних обсягів продукції і витрат елімінує вплив поточних, але враховує вплив минулих, вже не

діючих параметрів ринку. В цьому контексті коефіцієнт є носієм минулої інформації.

Запропоновані й обґрунтовані нами показники продуктивності праці (теперішньої і минулої) рекомендується використовувати в аналізі, моніторингу виробничої діяльності підприємств усіх форм власності при мінімізації витрат, оптимізації прибутку, оцінці технічних, організаційних й інших нововведень, управлінні якістю, визначенні позицій у конкурентних відносинах із спорідненими фірмами тощо.

При зниженні будь-яких матеріальних витрат (за інших рівних умов) зміна сукупної продуктивності (праці і капіталу) за традиційно вживаними показниками визначається відношенням економії одних ресурсів до інших. Це свідчить про незіставність параметрів і неадекватне відображення в показнику функціонального зв'язку, що характеризує процес зміни продуктивності. Зниження витрат будь-якого первинного чинника відображається в показниках продуктивності двічі – через його економію як складової вартості кінцевого продукту і через обсяг ресурсу, масштаби виробничого споживання якого зменшуються відповідно до витрат. У будь-якій галузі межа, що розділяє проміжний і кінцевий продукти, рухома, мінлива, і така її властивість зумовлена зміною продуктивності в інших галузях, які споживають продукт такої галузі як проміжний. Це приводить до економії матеріальних витрат. Зниження будь-якого виду витрат на грошову одиницю змінює сукупну продуктивність однаковою мірою.

Збільшення повного валового продукту в складі кінцевого продукту в натуральній формі завжди характеризує розширення виробництва, але не завжди – зміну продуктивності. Динаміку продуктивності необхідно вимірювати за зниженням витрат у вартісній формі, а не за збільшенням кінцевого продукту в натуральному виразі. Зниження витрат і підвищення продуктивності може мати місце при зростаючому, спадному і незмінному валовому продукті.

Модель впливу багатьох чинників можна розглядати як своєрідну виробничу функцію, що відображає випуск продукції і витрати на її виробництво. Коефіцієнти моделі дають можливість вимірювати продуктивність за допомогою натуральних параметрів продукції і витрат й абстрагуватися від їх вартісної форми.

Використання закладених у методиках С. Струмиліна, В. Немчинова та Є. Карнаухової ідей із застосуванням математичних методів багатофакторного аналізу і визначення продуктивності дозволяє підприємству (галузі) своєчасно реагувати на зміни ринку, формувати адекватну цій ситуації модель на основі системи норм і нормативів як невід'ємної складової продуктивності.